

УДК 321.7[316.4-044.7(519.7)]

Гарник Л.П.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

НЕОПАТРИМОНІАЛЬНИЙ ВИМІР НЕЗАХІДНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Аналізується незахідний політичний процес крізь призму неопатримоніальної парадигми за допомогою аналітичних моделей. Особливу увагу приділено теоретичним і методологічним аспектам побудови аналітичних моделей для подальшого їхнього використання у прикладних дослідженнях незахідних політичних систем та прогнозування їхнього стану з урахуванням таких факторів, як час, історичні особливості суспільного ладу, політико-культурні особливості, політичні й соціальні зміни, стратегічні регіональні інтереси.

Ключові слова: незахідний політичний процес, аналітична модель, неопатримоніалізм, динаміка соціальних інститутів та процесів.

Гарник Л.П.

НЕОПАТРИМОНИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ НЕЗАПАДНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Анализируется незападный политический процесс сквозь призму неопатримониальной парадигмы при помощи аналитических моделей. Особое внимание посвящено теоретическим и методологическим аспектам построения аналитических моделей для дальнейшего их использования в прикладных исследованиях незападных политических систем и прогнозирования их состояния с учетом таких факторов, как время, исторические особенности общественного устройства, особенности политической культуры, политических и социальных изменений, стратегических и региональных интересов.

Ключевые слова: незападный политический процесс, аналитическая модель, неопатримониализм, динамика социальных институтов и процессов.

Garnyk L.

NEOPATRIMONIAL MEASUREMENT OF NONWESTERN POLITICAL PROCESS

The article is devoted to analysis of nonwestern political process through the prism of neopatrimonial paradigm using analytical models. Special attention is paid to theoretical and methodological aspects of constructing the analytical models for further involving them into the applied studies of nonwestern political systems and prognostication their status considering such factors as: time, historical peculiarities of social structure, peculiarities of political culture, political and social changes, strategically and regional interests.

Key words: non-western political process, analytical model, neopatrimonialism, dynamics of social institutes and processes.

Дилема балансування між тенденціями авторитаризму та демократії завжди була актуальною для незахідних політичних систем, які значно відрізняються від західних і центральноєвропейських тим, що в них простежується сталість неформальних і подекуди архаїчних суспільних інститутів поряд із спробами реформування системи легально-правового державного управління.

Порівняльні політичні дослідження спираються на численні методики та оперують десятками індексів виміру демократії, що висвітлюють переважно окремі складові політичних систем і намагаються знайти універсальну ефективну методику оцінки сучасних політичних режимів. Сьогодні політична наука намагається розширити свій методологічний арсенал за допомогою мультидисциплінарних підходів до вивчення багатовимірності природи сучасних політичних процесів та явищ, тому наприкінці минулого сторіччя

неопатримоніалізм став новою парадигмою та універсальною концепцією, яка за визначенням Г.Ердмана та У.Енгеля [1, с.95-119] має значну перевагу через те, що системно пов'язує політику із реалізацією потенціалу влади, яка є об'єктом дослідження політології. Неопатримоніалізм поєднує у собі аналіз різноманітних форм прояву влади й панування, розширюючи рамки існуючих класифікацій типів політичних режимів і тому він має досить потужний потенціал для досліджень у галузі порівняльної політики.

Враховуючи специфіку незахідного політичного процесу, де політичне життя та розвиток суспільств є категоріями, які тісно пов'язані з неформальними соціально-політичними інститутами та знаходяться під впливом релігійних догм протягом всієї історії свого існування, на користь обраної нами неопатримоніальної парадигми свідчить думка Робіна Теобальда про те, що фактично деякі з новоутворених держав не є державам за своєю сутністю, бо вони частіше виступають приватними інструментами тих, хто має доволі моці щоб правити іншими [2, с.548- 559]. Сказане Р.Теобальдом у 1982 р. про сутність державного ладу та узурпацію влади, її концентрацію у руках певного клану чи особи, залишається й досі доречним інструментом для аналізу політичних режимів у більшості незахідних країн, де існуючі політичні режими демонструють стабільність неформальних інститутів поряд із мінливістю формальних інститутів, тенденцій модернізації та демократизації суспільства. Слід також зазначити, що неопатримоніалізм як явище та певний процес має свої координати, а саме: площинно-темпоральну координату (він має бути поширеною формою управління протягом певного тривалого у часі історичного періоду чи періодів) та структурно-системний вимір (більшість державних установ та органів влади повинні бути під впливом патримоніальних відносин). До того ж існує градація у рамках цих вимірів – спосіб концентрації влади та показник ступеня патримоніального проникнення – які виступають індикаторами визначення неопатримоніалізму та класифікації його форм прояву у тій чи іншій політичній системі. Та з іншого боку, неопатримоніалізм виявляє себе в різних політичних спільнотах у різноманітні способи й це, на думку деяких вчених [3,

с.173-174], сприяє подекуди тому, що він ризикує набути рис загального соціально-політичного явища та втратити свою аналітичну значущість.

Крістіан фон Соест [4] розглядає неопатримоніалізм як концепцію, що описує, досліджує та пояснює природу влади у більшості країн світу, де формальні державні інститути тісно пов'язані з неформальними, приватними інтересами та авторитарним характером влади правителів. Тут також простежується відсутність розділення приватних і публічних інститутів, на яких базується сучасна концепція держави. Дедалі частіше простежується використання неопатримоніальної парадигми для пояснення політичної нестабільності, відсутності демократії та економічних криз. Дослідник пропонує таку аналітичну модель (див. рис. 1), яку можна застосовувати як в регіональних, так і в крос-регіональних дослідженнях.

У сучасних компаративістських дослідженнях частого вжитку набули такі методи універсального порівняння, як використання індексів політичного розвитку Катрайта, Нойбауєра та Джекмана, індекс політичної демократії Болена, індекс політичної свободи Freedom House, проект „Політія”, рейтинг Ванхайнена [4, с.111], індекс глобальної конкуренції WCI (Світовий Банк) та інші [5, с. 81-84]. Проте у контексті політичного дослідження держави як єдиного політичного актора актуальними стають дослідження, що проводяться систематично, об'єктом яких виступає держава та спільні для всієї сукупності країн характеристики. Кількісні результати подібних досліджень часто використовуються як база емпіричних даних при застосуванні методу порівняльно-інституціонального аналізу, що є одним із постбіхвіоралістських методів, які характеризує побудова теоретичних висновків на основі інтерпретації статистичних та отриманих якісно-кількісних даних. Часто при використанні методів порівняльно-інституціонального аналізу ми розглядаємо різноманітні характеристики держави як єдиного політичного актора для пошуку існуючих зв'язків між ними та взаємного впливу різних складових на стан системи в цілому. Базовими даними для подібного аналізу є кількісні показники, що розраховуються для більшості країн світу.

Взаємозв'язок індикаторів

Рис. 1. Аналітична модель Крістіана фон Соеста.

Неопатримоніалізм є одночасним поєднанням патримоніального та юридично-раціонального домінування. Ідеальний тип неопатримоніалізму, як його визначив Макс Вебер, – це коли покровитель у певному соціально-політичному сенсі надає привілеї та пільги із своїх власних ресурсів, щоб отримати та посилити лояльність своїх підданих. Тобто неопатримоніальні відносини простежуються у ситуації, коли регулювання всіх суспільно-політичних відносин відбувається крізь призму привілеїв і пільг, а домінування неопатримоніалізму відбувається в тій мірі, у якій такі відносини не зафіксовані у сакральній традиції спільноти [7, с. 198]. Також Макс Вебер зазначає, що патримоніалізм може розвинути з патріархальних відносин шляхом дезінтеграції жорсткого патріархального авторитету правителя [7, с. 297]. Проте харизматична та патріархальна влада базується на особистості лідера та втіленого у його особі авторитету, що контрастує з вибраними лідерами у бюрократичних системах. Саме з цим дослідник пов'язує різноманіття форм, яких набувають підпорядкування та авторитет, та визначає їх особливості таким чином: патріарх, як і бюрократична фігура, здійснює свою владу у рамках існуючого й встановленого порядку. Різниця між цим порядком і правилами бюрократії означає, що деліберативно створене людиною та прийняте суспільством ставало непохитним та актуальним ще з архаїчної доби. Носій харизми реалізує свою владу у контексті втіленої у його персоні

місії, яка не завжди має революційну природу, що спрямована на нівелювання всіх ціннісних ієрархій і норм суспільної моралі, законів, традицій. Природа харизматичного лідерства може втілюватися також і в їх найвищих формах [8, с.232]. Нестабільність патримоніальної влади криється, за визначенням Макса Вебера, у природі та сутності людської особистості, знаходить вираження у структурі соціального домінування, яка є когерентною відносно повсякденності та продовжує своє існування незважаючи на зміни у індивідуалістичному розпорядженні владним ресурсом чи розвитку суспільства. В цьому випадку патримоніальна влада контрастує зі структурою харизматичного панування, яка виникає в екстраординарних випадках. Обидва різновиди панування можуть втілюватися у багатьох сферах суспільного життя, де значну роль відіграє фактор релігійності та суспільні відносини за типом „клієнт-патрон” [8, с. 233]. Жан Франсуа Медард зазначає, що патримоніальне домінування здійснюється правителем за допомогою адміністративного апарату, а патріархальна логіка використовується поза межами родинних зв'язків, набуваючи більшого масштабу, визначаючи ядро концепції неопатримоніалізму. У цьому його колеги також вбачають причину того, що неопатримоніалізм існує вже у розвиненій державі, тому що держава пройшла патримоніальну стадію й притаманне їй традиційне панування еволюціонувало в

іншу більш сучасну форму, ставши неопатримоніальним [9, с. 176-177].

Синонімом неопатримоніальних відносин є владний обмін, який завжди зберігає нерівність між патроном і клієнтом. Префікс „нео” означає наявність у державі формальних інститутів і циркуляції раціонально-правових норм, які співіснують поряд із патримоніальними відносинами. У ролі патрона виступають високопосадові особи або державні чиновники, які використовують державні кошти та свою владу для зміцнення своїх провладних позицій і продовження терміну перебування при владі. Тобто неопатримоніалізм, як зауважує Оле Зеркільдсен [10, с.2], у науковій літературі завжди асоціюється з такою гібридною політичною системою, у якій звичаї та прояви патримоніальних тенденцій співіснують і домінують над раціонально-правовими інститутами й саме тому неопатримоніальна парадигма здобуває все більше прихильників серед дослідників Близького Сходу, переставши бути тільки стандартом вивчення африканського політичного простору.

Враховуючи регіональну специфіку, неопатримоніалізм значно відрізняється від безособових форм правління, які належать до формальних інститутів, і тому досліджуючи близькосхідний політичний простір, ми маємо приділити увагу також і неформальним соціально-політичним інститутам і ролі релігії, яка зазвичай здійснює опосередковано через них значний вплив на політичний процес протягом усього історичного розвитку. Іншими словами, неопатримоніалізм існує у рамках дихотомії „раціонально-правове управління – патримоніальне панування”, набуваючи безлічі форм, тим самим зумовлюючи унікальність конфігурацій політичного простору регіону, де держава є лише фасадом, за яким маскуються персоніфіковані відносини. Концептуально неопатримоніалізм реалізує евристичні спроби простежити взаємозв'язки між державними агентами та інститутами, де відправною точкою будь-якого аналізу виступає держава чи соціально-політичні інститути.

Походження неопатримоніальної держави також пов'язано з колоніальною добою, коли європейці створювали задля уніфікації управління територіями фасади вестернізованих сучасних держав. Подібний колоніальний дискурс передбачає, що населення колонізованих територій не варті

того, щоб отримати контроль над державою через неготовність до реалізації такої можливості на практиці. Іншим аспектом цього дискурсу є аксіома – слабка система раціонально-правових інститутів на місцях (спадок колоніалізму) не мала змоги забезпечити постколоніальним країнам перехід до збалансованої системи устрою сучасної держави [11, с.296], через що неопатримоніалізм став найпоширенішим типом правління у країнах третього світу. Таким чином, ми маємо визначити критерії неопатримоніальної політичної системи та визначити, яка комбінація раціонально-правових і патримоніальних тенденцій повинна існувати у країні, щоб відповідати їм.

Беручи до уваги питання щодо чіткого визначення функціонування неформальних інститутів при когерентному вивченні гетерогенних інститутів держави, ми маємо зосередитися на таких орієнтирах у визначенні прояву в них неопатримоніальних тенденцій:

- 1) на приватному рівні прояви неопатримоніальних відносин мають простежуватися у більшості сфер соціально-політичного життя, а більшість державних інститутів мають виявляти прояви неопатримоніальної поведінки. Враховуючи, що такі держави не мають монолітної структури, зазначимо доречність використання низки спеціальних індикаторів для забезпечення якісного виміру ступеня прояву та поширення у суспільствах неопатримоніалізму, як субпростору соціально-політичної реальності;
- 2) неопатримоніалізм повинен мати історичні передумови виникнення та подальшого свого існування. Слідуючи цій тезі, відносини „патрон-клієнт” мають існувати у суспільстві впродовж тривалого проміжку історичного часу, який перевищує період формування законодавства, щоб називатися неопатримоніальним.

Колоніалізм і спричинений ним так званий „імпорт державності” і механізмів нового типу правління можуть розглядатися у якості центральної величини, що спричиняє формування неопатримоніального ладу. Та спираючись на описання у літературі політичних систем північно-африканських і близькосхідних держав, наявність неопатримоніальних структур також простежується навіть у тих країнах, які не мають колоніального спадку, де утворення централізованої держави потенційно було скерованим іншою логікою домінування [12, с.153-157]. У багатьох країнах, переважно постколоніальних

суспільствах, простежується різниця між політичною діяльністю та політичним представництвом, основними принципами державотворення. Така невідповідність часто стає причиною політичних криз і втрати легальності та легітимності, стаючи підґрунтям для утворення нового типу соціальних відносин у тих просторах, які не підпадають під контроль з боку держави. На міжнародному рівні цей феномен реалізується у функціонуванні різноманітних міжнародних мереж, що утворюються внаслідок торговельних, релігійних, культурних зв'язків і мають змогу оминати систему офіційних міжнародних відносин. Високі показники рівня корупції, статичне збільшення бюджетних витрат на утримання бюрократичного апарату, систематичне порушення прав громадян, стрімке зростання тіньового сектора економіки, клієнталізм, патронаж, незбалансована податкова система та перманентна економічна криза, у стані якої знаходиться країна доволі великий проміжок часу, також є його індикаторами [13, с. 42-44].

Іншими словами – прояви неопатримоніалізму можна знайти у кожному політичному режимі, та постає питання чи є вони там домінуючими чи ні. Попре узагальнення, наведені вище тенденції можна використовувати як відправну точку

у визначенні приналежності держав до неопатримоніального типу, раціонально-правових систем (де патримоніальні відносини не є домінантними) або до різновиду політичних систем з домінуючим патримоніальним пануванням – патримоніального чи султанського типу. Загальновідомо, що неопатримоніалізм не різновид політичного режиму за своєю природою походження, але є лише формою реалізації домінування, яке наближається до загальноприйнятих уявлень про демократію: гібридних режимів, дефективних демократичних систем та автократій. Прояви неопатримоніалізму яскраво демонструє нам поведінка високопосадових осіб та очільників держав, які намагаються спотворити раціонально-правове правління своїми протизаконними діями та рішеннями, що є несумісним з демократією. Тому домінуючою практикою неопатримоніалізм може бути лише у країнах, де існують гібридні чи автократичні режими, хоча подекуди у автократичних системах неопатримоніалізм може й не набувати широкого поширення. Опис співвідношення між організацією правління та типом бюрократичної системи у рамках вищезгаданих режимів доповнює типологію форм спотвореної демократії та яскраво ілюструє її виродження у автократію (див. табл..2.1).

Таблиця 2.1.

Співвідношення управління та бюрократії у різних типах політичних режимів
[14, с. 113-114].

Тип режиму	Демократичний		Гібридний	Авторитарний	
Субтип режиму		неліберальний, дефективний, деліберативний, тощо.	імовірні субтипи	бюрократичний	неопатримоніальний
Форма правління	легальна	легальна (персональна)	легальна (персональна)	персональна	неопатримоніальна
Бюрократія	легально-раціональна	неопатримоніальна	неопатримоніальна	легально-раціональна	неопатримоніальна

Під час дослідження політичних режимів, що утворилися у суспільствах перехідного типу, дослідник стикається з проблемою класифікації гібридних режимів. Гібридність політичних режимів стала об'єктом дослідження лише всередині 90-х років минулого сторіччя та була переважно пов'язаною з вивченням третьої хвилі демократичного транзиту (після публікації праці С. Хантінгтона у 1991 р.). Втім політики та політологи робили припущення

щодо двох домінантних наслідків розвитку посттранзитних суспільств – демократичної стабілізації й консолідації (Л. Даймонд) та краху демократії (Х. Лінц). Проте більш систематичний підхід до опису гібридних субтипів демократії був запропонований Вольфгангом Меркелем та його колегами, які аналізували політичні режими зважаючи на їхні головні риси. Так, кожен із потенційних дефектів демократичного режиму пов'язувався з специфічними

атрибути кожного з імовірних його субтипів:

- спотворення демократичних засад виборчого процесу дозволяє характеризувати режим як „ексклюзивну демократію”,
- обмеження громадянських прав, політичних свобод і спотворення механізмів громадянського суспільства визначають „неліберальну демократію”,
- формальний контроль дій влади та слабкість владної горизонталі є індикаторами „делегативної демократії”,
- неспроможність уряду здійснювати ефективно управління – відсутність реальних важелів влади у руках народних обранців – показник „анклавної демократії” [15, с.16-23].

Подібного роду класифікації гібридних режимів були дуже громіздкими та не відповідали вимогам і цілям новітніх прикладних досліджень еволюції політичних режимів на пострадянському просторі та інших регіонах світу. Тому подальшого розвитку набуває більш універсальна концепція неопатримоніалізму, що черпає свої витoki у роботах всесвітньо визнаних корифеїв соціально-політичної науки як М. Вебер, С. Ейзенштадт, Р. Теобальд. Проте саме Роберт Теобальд застерігав: „неопатримоніалізм може стати універсальною концепцією, що постане перед загрозою втратити свою аналітичну значимість” [2, с.550], бо дослідник повинен докладно вивчити та проаналізувати ряд суперечливих рис неопатримоніальних суспільств, як:

- протиріччя між патримоніальним спадком і раціонально-бюрократичним управлінням, коли у суспільстві змагання за державні посади є лише формальним, бо ключові державні пости та посади є ресурсом лідера для здобуття лояльності;
- співвідношення між приватною та публічною сферами, коли грань між ними зникає, і бюрократичний апарат втрачає свою значимість і внутрішню субординацію через засилля неформальних зв'язків (кумівство, клієнталізм);
- процес прийняття рішень носить персоніфікований характер, унаслідок чого державний апарат перетворюється на фікцію, а демократичні інститути стають фасадними;
- провладні політичні партії у передвиборних перегонах використовують патронаж, а інші – партійні програми. У контексті цього кожна з виборчих кампаній перетворюється на боротьбу за отримання західних інвестицій, спрямованих на

розвиток і підтримку демократичних інститутів у посттранзитних суспільствах. Проте у більшості випадків ці кошти не використовуються за призначенням, абсорбуючись на закордонних банківських рахунках окремих політичних функціонерів;

- багатопартійність і домінування „партії влади”, яка експлуатує державний ресурс у власних цілях;
- низька диференціація ідеологій, переважно популістські передвиборчі лозунги, а ті партії, що сповідують ідеологію, залишаються на лаві аутсайдерів;
- виборчі кампанії базуються переважно на особистих та етнічних зв'язках;
- опозиція не має реальних стимулів створювати коаліцію, бо це заважає їй укласти домовленості з президентом та „партією влади”.

З цього приводу дуже корисним для новітніх прикладних досліджень є науковий доробок вітчизняного дослідника О.А. Фісуна [3], який розглядає неопатримоніальні тенденції на пострадянському просторі в історичній ретроспективі та перспективі, гармонійно поєднуючи теоретичні й практичні здобутки вітчизняної та західної політологічних шкіл. Утім без подальшої специфікації неопатримоніалізм і надалі залишатиметься дуже просторою концепцією, а його багаторівневність буде неоднозначно трактуватися й призведе до поширення сумнівів між дослідниками щодо її емпіричної цінності.

Отже, використання неопатримоніалізму для вивчення політичного процесу поки що залишається новітнім підходом для вітчизняної політології, де його подекуди застосовують для ілюстрації взаємин публічної політики та державного управління й тому є відкритою цариною для подальшого розвитку її теорій. Особливо актуальним цей підхід є для аналізу і вивчення поточних подій у країнах Арабської Весни, які є за своєю суттю посттранзитними суспільствами, подібними за інституціональним дизайном до „молодих демократій” пострадянського простору (початок 1990 середина 2000 років) та перехідних суспільств південно-східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Engel U. Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept / U. Engel, G. Erdmann // *Commonwealth and Comparative Politics*. – Vol.45. – No1. – NY: Rutledge, 2007. – P. 95-119.

2. Theobald R. Patrimonialism / R. Theobald // World Politics. – Vol. XXXIV. – No 4. – 1982. – P. 548-559.
3. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 325 с.
4. Soest Ch. What Neopatrimonialism Is – Six Questions to the Concept / Ch. Soest // Workshop „Neopatrimonialism in Various World Regions” – Hamburg: GIGA German Institute of Global and Area Studies, 23 August 2010. – 22 p.
5. Кузнецова Е. Политико-культурные показатели в исследовании политических режимов / Е.Кузнецова // Мировая экономика и международные отношения. – М.: Наука, 2011. – №8. – С.110-115.
6. Нисневич Ю. Метод сопоставительно-институционального анализа / Ю. Нисневич // Мировая экономика и международные отношения – М.: Наука, 2011. – №5 – С. 76-84.
7. Weber M. From Max Weber: essays in sociology / M. Weber, H.H. Gerth, B.S. Turner. – New York: Routledge, 1991. – 490 p. – P.198.
8. Weber M. Weber: selections in translation / M. Weber. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – 398 p. – P. 232.
9. Clapham C.S. Private patronage and public power: political clientalism in the modern state / C.S. Clapham. – Palgrave Mcmillan, 1982. – 222 p. – P. 176-177.
10. Therkildsen O. Working in neopatrimonial settings: Perceptions of public sector staff in Tanzania and Uganda / O. Therkildsen // Working paper # 117, Department of Anthropology and African studies, J. Guttenberg University. – Mann: J. Guttenberg University, 2010. – 25 p. – P.2.
11. Kohli A. State-directed development: political power and industrialization in the global periphery / A. Kohli. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 466 p. – P. 396.
12. Badie B. The imported state. The Westernization of the political order / B. Badie. – Stanford: Stanford University Press, 2000. – 278 p. – P. 153-157.
13. Banerjee A. V. A theory of misgovernance / A.V. Banerjee // Working paper. – No 97-4. Department of economics, Massachusetts institute of technology. – Cambridge: 1997. – 65 p. – P. 42-44.
14. Erdmann G. Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept / G. Erdmann, U. Engel. // Commonwealth and Comparative Politics. – Vol. 45. – No 1. – 2007. – P. 95-119. – P. 113-114.
15. Presidents, Oligarchs and Bureaucrats: Forms of Rule in the Post-Soviet Space / S. Stewart, M. Klein, A. Schmitz, H. H. Schroder. – Ashgate Publishing, 2012. – 231 p.

УДК 32.019

Денисюк С.Г.
НПУ імені М.П. Драгоманова

ПОЛІТИКО-КОМУНІКАТИВНА РОЛЬ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ У СИСТЕМІ „УПРАВЛІНСЬКА ЕЛІТА-ГРОМАДЯНИ”

Проаналізовані роль і види сучасних Інтернет-технологій щодо раціоналізації та оптимізації взаємодій між істеблішментом і громадянами. Показані переваги і недоліки Інтернет-технологій, особливості їх використання під час виборчих кампаній. Акцентовано увагу на сутності і меті інформаційно-комунікативних технологій, які застосовуються владною елітою і громадянами в просторі Інтернету.

Ключові слова: політична комунікація, раціональність політичної комунікації, ефективність політичної комунікації, політична технологія, Ітернет-технології, управлінська еліта, активізм, хактивізм, соціальні мережі.

© Денисюк С.Г., 2012.